

Bacsikai-Atkari Julia – Dékány Éva

Universität Potsdam, MTA Nyelvtudományi Intézet

julia.bacsikai-atkari@uni-potsdam.de, dekany.eva@nytud.mta.hu

A vonatkozó névmások története az ómagyarban

The history of relative pronouns in Old Hungarian

Kivonat: Tanulmányunk a magyar vonatkozó névmások történeti változásait vizsgálja, különös tekintettel az ómagyar korra. Mint ismeretes, az ómagyarban a vonatkozó névmási és kérdő névmási paradigma alakilag egybeesett. Az alakilag elkülönült, *a-* előtagú vonatkozó névmások a késő ómagyarban kezdtek teret nyerni. Az előtag egy a főmondatból a mellékmondat bal perifériájába átelemzett mutató névmásból (*az*) alakult ki; ezt a folyamatot a más nyelvekben is megfigyelhető relatív ciklus mechanizmusának tulajdonítjuk. A germán nyelvekkel ellentétben azonban a magyarban a mutató névmás nem vált alakilag önálló vonatkozó névmássá, hanem ráklitizálódott a már meglévő, kérdőszó alapú vonatkozó névmásra. Így morfológiailag komplex (*a-* előtagú) vonatkozó névmások jöttek létre.

Abstract: This paper examines the development of Hungarian relative pronouns, focussing on the changes that took place in Old Hungarian. As is known, Old Hungarian relative pronouns were initially identical to their interrogative counterparts in their morphophonological shape, and the emergence of formally distinct relative pronouns started in late Old Hungarian, by way of a matrix clausal demonstrative element undergoing reanalysis into the left periphery of the relative clause. We describe the reanalysis process in question by the mechanism of the relative cycle, which is attested cross-linguistically; however, contrary to, for instance, Germanic languages, Hungarian shows the reinterpretation of the demonstrative not as a relative operator on its own but as part of already existing operators, hence resulting in complex forms.

Kulcsszavak: vonatkozó mellékmondat, vonatkozó névmás, vonatkozó mondatbevezető, relatív ciklus, újraelemzés

Keywords: relative clause, relative pronoun, relative complementizer, relative cycle, reanalysis

A vonatkozó névmások története az ómagyarban*

1. Bevezetés

Dolgozatunkban a vonatkozó mellékmondatoknak elsősorban az ómagyar korban (kb. 9–16. század) megfigyelhető változásait vizsgáljuk. Mint ismeretes, az ómagyar kor nyelvemlékes kor: az első összefüggő szöveg a Halotti beszéd és könyörgés (1192–1195), az első kódex pedig a Jókai-kódex (1370, a fennmaradt másolat 1448-ból származik). Vonatkozó mellékmondatok pedig már a korai nyelvemlékekből is adathatók, és ezekben a vonatkozó névmás formailag megegyezik kérdő névmási párjával. Tekintsük a következő példákat:

- (1) a. de **qui** legen neký atia ozut nem tuduc
(Königsbergi töredék és szalagjai)
- b. ſcu3 leannac [**qui** vleben tart chudalatuſ fiot]
(Königsbergi töredék és szalagjai)

Mint látható, mind a kérdő névmás, (1a), mind a vonatkozó névmás, (1b), alakja *ki*; az alaki azonosság a kérdő/vonatkozó névmási paradigma más tagjaira is igaz. A mai magyarban ezzel szemben a két funkció alakilag is elkülönül: míg a kérdő névmás megőrizte eredeti alakját, addig a vonatkozó névmás szisztematikusan egy *a*- előtaggal egészült ki. Ezt szemléltetik az (1)-es példa mai magyar megfelelői:

- (2) a. de nem tudjuk, **ki** lehet az atyja
- b. szűz leánynak, **aki** ölében tart egy csodálatos fiút

Míg a (2a) példa világosan mutatja, hogy a kérdő névmás alakja változatlanul *ki* (eltekintve természetesen a helyesírás sajátosságaitól), addig a vonatkozó névmás alakja a mai magyarban *aki*, mint a (2b) példában. A fő kérdés az, hogy az *a*-előtagú forma kialakulása mire vezethető vissza, illetve a változás hogyan modellálható.

Mielőtt erre rátérnénk, tekintsünk át néhány olyan elméleti alapvetést, amelyek általános nyelvészeti relevanciával bírnak, és a magyar vonatkozó szerkezetek diakrón fejlődésének megértésében is kulcsfontosságúak lehetnek.

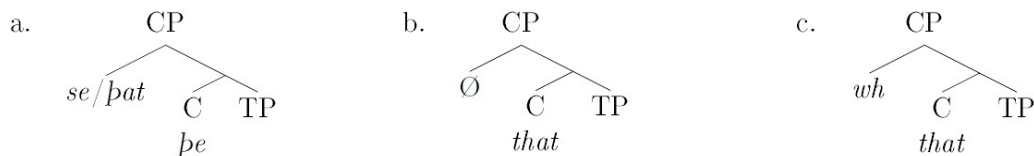
A vonatkozó névmások eredetére általánosságban véve két domináns forrást szokás számon tartani (Roberts–Roussou 2003). Az egyik a kérdő névmások (*wh*-operátorok) csoportja: az ilyen típusú vonatkozó névmásokra a továbbiakban „*wh*-REL” címkével fogunk utalni, világosan jelezve tehát, hogy a „*wh*” tulajdonság pusztán a valódi kérdő névmásokkal való morfofonológiai azonosságra utal, nem pedig arra, hogy a vonatkozó mellékmondatban valódi *wh*-operátorokként funkcionálnának. Másrészt a vonatkozó névmások kialakulhatnak mutató névmásokból (azaz demonstratív elemekből) is: ezekre a továbbiakban „*dem*-REL” címkével utalunk.

A vonatkozó névmásokat illető grammatikalizációs folyamatok nagyrészt a relatív ciklus mechanizmusával írhatók le (l. Van Gelderen 2004, 2009). A relatív ciklus első lépésében megjelenik egy fonológiailag látható vonatkozó névmás a CP specifikálójában; ez a névmás pedig származhat mutató névmásból és kérdő névmásból. Második lépésként a vonatkozó névmás C fejként grammatikalizálódik: fontos megjegyezni, hogy ez csak abban az esetben lehetséges, ha a vonatkozó névmás elveszít minden olyan jegyet, amely az adott nyelvben nem kompatibilis a C fej státusával (vagy eleve nem is rendelkezik ilyenekkel). Az eredeti operátorok C fejjé való újraértelmezése pedig lehetővé teszi új operátorok megjelenését a CP-periférián.

Az imént felvázolt folyamatok illusztrálására elsőként tekintsük át az angol nyelv esetében meglehetősen konszenzussal megállapítható folyamatokat (Van Gelderen 2004, 2009 alapján). (I) Egyrészt az óangolban megfigyelhető a *that* elem mutató névmásból vonatkozó névmássá, majd C fejjé való újraértelmezése. (II) Másrészt a középanyolban a *wh* névmások kérdő névmásból vonatkozó névmássá értelmeződtek újra. Mivel a teljes ciklusként végbemenő (I)-es folyamat megelőzi a (II)-es folyamatot, az (I) kimenete lényegében biztosítja azt a környezetet, amelyben a (II) megkezdődhet. A folyamatokat a (3)-as ábra foglalja össze:

*A dolgozat készítése során az első szerzőt a Deutsche Forschungsgemeinschaft támogatta a „The syntax of functional left peripheries and its relation to information structure” projekt keretében. A második szerző a Magyar Generatív Történeti Szintaxis 2 (OTKA 112057) pályázat és az MTA posztdoktori ösztöndíj támogatását élvezte.

(3)

Mint a (3a) mutatja, a *that* eredetileg a CP specifikálójában helyezkedik el, ahol egyébként más operátorok is megjelenhetnek, a C fejből pedig a *be* található. A (3b) a *that* C fejként való grammatikalizációját illusztrálja, a (3c) pedig a középanyol innovációt, amelynek értelmében a CP specifikálójában új, fonológiai látható, wh-REL típusú operátorok jelennek meg.

Az angolban tehát történetileg mind dem-REL, mind pedig wh-REL típusú vonatkozó névmások jelen vannak. A dem-REL típusú névmások a germán nyelvekben standard módon megfigyelhetők (Brandner és Bräuning 2013). Az angolban ugyanakkor a dem-REL névmások közül a *that* C fejként grammatikalizálódott, a többi pedig kiveszett a nyelvből, vagyis a mai angolban valódi dem-REL elemekkel nem számolhatunk. A wh-REL típusú operátorok együttes megjelenése a *that* fejjel tehát egyazon CP-n belül két különböző pozícióban lehetséges, amely az adott CP kettős kitöltöttségéhez (doubly filled COMP) vezet a középanyolban, illetve azokban a mai dialektusokban, amelyek ezt a konfigurációt szintén megengedik.

A jelen tanulmány fő állítása, hogy a magyarban az (I) és (II) folyamatokkal analóg újraelemzések figyelhetők meg, azonban néhány olyan fontos különbséggel, amelyeknek a végkimenetelt illetően is fontos hatása van. A magyarban a (II) folyamat megelőzi az (I)-t, továbbá a (II) folyamat a vonatkozó mellékmondatokban csak operátorokat, nem pedig C fejeket hoz létre. Ennek következtében a később elinduló (I)-es folyamat csak úgy tud vonatkozó névmásokat létrehozni, ha a dem-REL elemek a már meglévő wh-REL elemekkel fuzionálnak, ily módon komplex dem-wh-REL elemeket hozva létre.

Az alábbiakban ezeket a folyamatokat vizsgáljuk meg részletesen a magyar nyelv történetében, elsősorban is az ómagyar korra vonatkozóan. Elsőként bemutatjuk a vonatkozó mellékmondatok korai ómagyar korra jellemző tulajdonságait, majd rátérünk a komplex névmások késő ómagyar kori megjelenésére, végezetül pedig mindezeket összevetjük a mai magyar paradigmával.

2. A kiinduló állapot

2.1. Az adatok

Vonatkozó mellékmondatok már az első összefüggő magyar szövegelemekben megjelennek: ezeket rendre vonatkozó névmások vezetik be, e vonatkozó névmások pedig alakilag azonosak a nekik megfeleltethető kérdő (*wh*) operátorokkal. Tekintsük a következő példákat:

- (4) a. uimagguc fzent peter urot [**knec** odut hotolm]
(Halotti beszéd és könyörgés)
b. ef ana tartia uleben [**Qui** fcilut dýchev]egut]
(Königsbergi töredék és szalagjai)
c. eggedum illen maraggun urodum [**kyth** wylag felleyn]
(Ómagyar Mária-siralom)

Fontos érvek szólnak amellett, hogy ezek a vonatkozó névmások szintaktikai státusukat illetően operátorok, nem pedig C fejek. Egyrészt viselhetnek többes számot illetve esetragokat, amint azt a (4a) és (4c), illetve az alábbi példa is mutatja:

- (5) egýebeknek zerzamaual [**kyknek** mýatta yften mýuelkedyk eznek byzon gyewmclzet]
(Jókai-kódex 113)

A vonatkozó névmások névutóval együtt is állhatnak, ahogy azt a (6)-os példában is láthatjuk:

- (6) Ez levn vy ignec chudaia [**qui mia** vrduguc {curnevlenec}]
(Königsbergi töredék és szalagjai)

Ezek a tulajdonságok a magyar nyelvben (sem az ómagyarban, sem a későbbi korokban) nem egyeztethetők össze a C fejek tulajdonságaival, ezért levonható az a következtetés, hogy az ómagyar vonatkozó névmási elemek státusa valóban operátor, nem pedig C fej.

2.2. Elemzés

A következőkben az ómagyar vonatkozó névmások pontosabb szerkezeti helyét vizsgáljuk meg. A tagmondatok bal perifériájának egy lehetséges elemzése Rizzi (1997), Rizzi (2001) alapján a következőképpen írható le:

- (7) FORCE (TOP*) INT (TOP*) FOC (TOP*) FIN IP

A FORCE és a FIN pozíciók tartalmazhatnak mondatbevezetőket (C fejek), melyek közül a FORCE a tagmondat típusát határozza meg, a FIN pedig azt, hogy a tagmondat finit vagy nemfinit-e. E két projekció között számos más opcionális projekció is található, így a kérdő tagmondatokban az INT, illetve különböző információszerkezettel összefüggésbe hozható pozíciók, így a fókusz (FOC) és a topik (TOP), utóbbi iterálható.

A jelen tanulmányban a bal periféria szerkezetét a következőképpen modelláljuk:

- (8) CP1 (TOP*) CP2 IP

A (7) alatt szereplő modellhez képesti eltérések a következőképpen indokolhatóak. A FORCE és a FIN közötti kategorikus eltérés önmagában véve nem problémátlan, és a jelen érvelés szempontjából nem releváns: elég annyi, hogy mindkét projekció CP-nek tekinthető, és mint ilyenek, mondatbevezetőket és a mondat típus meghatározásával összefüggő operátorokat tartalmazhatnak. Az INT és a FOC pozíciók egyrészt az általunk vizsgált szerkezetekben nem játszanak szerepet, másrészt a magyarban a kérdő modalitás jelölése és a fókusz egy lejjebbi, a finit igével szomszédos pozícióban található, vö. É. Kiss (2002). A topik szereplő elemek a magyarban szintén tipikusan a C2 nóvusz alatt jelennek meg, azonban előfordulhatnak olyan „felső topikok” (high topics), amelyek – a fenti (8) szerint – a CP1 és a CP2 között lokalizálhatók.

Érvelésünk szerint az ómagyar vonatkozó névmások a CP2 specifikálójában találhatók. Erre az egyik bizonyítékot az szolgáltatja, hogy a vonatkozó névmásokat a felső topikok megelőzhetik. Ezt mutatják a következő példák:

- (9) a. oyl zerelmeth [zornýw halaal **kýth** meg gýozoth]
(Czech-kódex 31v)
b. ývta Angének nağ heğeyre, [Cicilianak balýa felol **melyek** vadnak]
(Székelyudvarhelyi kódex 2v)
c. [fent Adorýaf Nappyahoz kezelb **ky** vařar Nap ezýk] az lezen advent vařarnapya
(Régi magyar breviáriumi mutató-tábla)

A második érv a vonatkozó névmások CP2-beli elhelyezkedésére az, hogy megelőzheti őket a C1-ben található *hogy* illetve *ha* mondatbevezetők valamelyike (l. Galambos 1907; l. még Kenesei 1992, Bacskai-Atkari 2014), bár ezeknek a szerkezeteknek a gyakorisága elmarad a mondatbevezető nélküli vonatkozó mellékmondatokétól. Az alábbi példa a *hogy* mondatbevezető és egy vonatkozó névmás együttállását mutatja:

- (10) tyzen keth themen angyalth [**hogy kyk** engem megh oltalmaznanak]
(Apor-kódex 167)

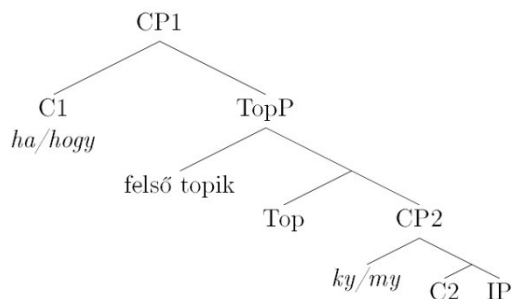
A (11) alatt szereplő példákban a vonatkozó névmást a *ha* alárendelő kötőszó előzi meg, és mindkét esetben lexikális fej nélküli, korrelatív vonatkozó szerkezetekről beszélhetünk:¹

¹ Megjegyzendő, hogy a *ha + wh-REL* típusú névmást tartalmazó szerkezetekben a névmás az ómagyar korban határozatlan névmási értelmű is lehet ('valaki, valami, stb. '), és ez azzal van összefüggésben, hogy a *vala*-előtagú

- (11) a. [**ha kyket** erewlben zerettem] azoktol hamaraban meg vtaltattam
(Jókai-kódex 154)
b. Esmeg: [**ha myt** enkwfdeýmbelewlualonak tetetek] nekem tewtetek
(Jókai-kódex 89)

A vonatkozó névmásokat tartalmazó konfigurációk szerkezete a következő séma szerint írható le:

(12)

Mint látható, a CP1 fejében helyezkedik el az opcionálisan megjelenő *hogy* illetve *ha*, a szintén opcionális felső topikok helye pedig a C1 és a C2 között van. A vonatkozó névmások a C2 specifikálójában találhatók: az ómagyar vonatkozó mellékmondatokban (a mai magyarhoz hasonlóan) a vonatkozó névmás látható megjelenése kötelező, mivel a magyarban nincsen olyan vonatkozó kötőszói fej, mint az angol *that*, amely önállóan bevezethetné a vonatkozó mellékmondatot: a *hogy* és a *ha* is kizárólag a vonatkozó névmással együttesen jelenhet meg a vonatkozó mellékmondatokban.

2.3. Egy alternatív elemzés ellen

Dömötör (2014) megfigyelése szerint összesen egy olyan példa adható eddig az ómagyarból, ahol a *hogy* és a *ki/mi* közé beékelődik valami, ezzel szemben számos példa van arra, hogy valamilyen összetevő a *ha* és a *ki/mi* között jelenik meg. Az ő javaslata szerint éppen ezért a *hogy ki* vagy *hogy mi* szekvenciával bevezetett vonatkozó mellékmondatok egy monomorfemikus mondatbevezetőt – *hogyki* illetve *hogymi* – tartalmaznak.² Megjegyzendő, hogy Dömötör pusztán leíró elemzést ad, és ezért az egyes elemeket nem helyezi el valódi szintaktikai struktúrában, azonban érveléséből világos, hogy a *hogyki* típusú alakulatokat az alárendelő kötőszóhoz (*hogy*), nem pedig a vonatkozó névmáshoz (*ki*)

névmások önmagukban is vezethettek be vonatkozó (mégpedig korrelatív) mellékmondatot. Az alábbi példa a *mi* névmás kétértelmű ('ami/valami') használatát mutatja (vö. G. Varga 1992: 544):

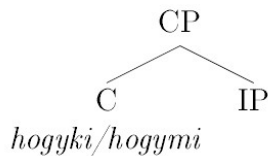
- (i) [**ha mit** kerendetec at'atol èn nëuembè] azt tēzēm (Müncheni kódex 101ra)

Mivel a jelen tanulmány nem a korrelatívok speciális eseteit tárgyalja, a kérdést bővebben itt nem tárgyaljuk. A mi szempontunkból a (11) típusú példák jelentősége az, hogy a fonológiailag látható C fej és a vonatkozó névmás együttállása nem korlátozódik a *hogy* + vonatkozó névmási szekvenciákra, ugyanakkor a sorrend (és az ennek megfelelő szerkezet) mindkét C fej esetében megegyezik.

² L. még G. Vargánál (1992, 537): „A vonatkozó mellékmondatot a *hogy* és a *ki* egységként vezetheti be”, illetve Haadernál (1995, 556): „előfordulnak *hogy ki* kötőszóval bevezetett mondatok”.

hasonlónak tartja.³ Ennek tükrében az általa javasolt alternatív modell a következő struktúrának felel meg:

(13)

Ebben az esetben tehát a komplex *hogyki*-típusú alakulatok egyetlen C fejnek volnának megfeleltethetőek.

Az elemzés azonban számos problémát hordoz magában, melyek közül kettőt emelnénk most ki. Először is, a *hogy* és a vonatkozó névmás közötti beékelődő elem alacsony előfordulási aránya önmagában nem elégséges érv. A látható C fejet tartalmazó vonatkozó mellékmondatok eleve jóval ritkábbak, mint a látható C fej nélküliek, ahogy erre egyébként Dömötör (2014) is rámutat. Hasonlóképpen elmondható, hogy a magyarban a CP-perifériára felmozgó topikok megjelenése sem gyakori. Mivel a két kritérium külön-külön is ritka, a kettő kombinációja várhatóan szintén nem gyakori, vagyis a felső topikok megjelenése azokban a vonatkozó mellékmondatokban, amelyek egyúttal a *hogy* kötőszót is tartalmazzák, megjósolhatóan ritka.

Másrészt a *ki* és a *mi* operátorok akkor is kaphatnak többes számot és/vagy esetragot, ha a *hogy* után állnak, ezek pedig a C fej kategóriájával összeegyeztethetetlen jegyek. A jelenséget az alábbi példák illusztrálják:

- (14) a. tyzen keth themen angyalth [**hogy kyk** engem megh oltalmaznanak]
(Apor-kódex 167)
b. olýaat tezők raýtad [**hog kýtöl** felz]
(Sándor-kódex 14v)

Mindezekből világosan következik, hogy a vizsgált kombinációk egy különálló C fejet (*hogy*) és egy vonatkozó névmási operátort (*ki/mi*) tartalmaznak, és Dömötör (2014) elemzése ezért tarthatatlan.

3. Az *a*- előtagú vonatkozó operátorok kialakulása

A szakirodalom egyetért abban, hogy a kérdőszavakkal azonos formájú (azaz wh-REL) ómagyar vonatkozó névmásokra rákerülő *a*- előtag az *az* mutató névmásból alakult ki (Juhász 1992, G. Varga 1992, Haader 1995). Dolgozatunkban mi is a mutató névmásra vezetjük vissza az *a*- előtagot, s a grammatikalizációs útvonal egyes lépéseit a (chomskyánus) generatív grammatika eszközeivel modellezzük.

³ Fontos megjegyezni, hogy a hagyományos leíró és a generatív grammatika között a „kötőszó” terminus használatában alapvető különbség van. A hagyományos grammatika a vonatkozó névmásokat is kötőszónak tartja, bár ezen belül „mondatrészi szereppel bíró” kötőszónak, nem pedig „tartalmatlan” kötőszónak. A generatív grammatika szerint a vonatkozó névmások operátorok. A különbségtevés egy olyan strukturális eltéréstől fakad, amelyet a hagyományos grammatika figyelmen kívül hagy: az alárendelő kötőszó olyan fejméretű elem, amely C fejként eleve a bal periférián generálódik, a vonatkozó névmás viszont frázisméretű összetevő, amely egy specifikáló pozícióba mozog. Azonban mint Dömötör (2014: 45) maga is megjegyzi, a kategoriális különbségtétel megléte vagy hiánya önmagában véve nem zárja ki sem azt, hogy a *hogyki*-típusú szekvenciák két szintaktikai szó egymásutánját feltételezik, sem azt, hogy ezek az alakulatok a szintaxisban egyetlen szóként jelennek meg. Álláspontunk szerint a *hogyki*-típusú alakulatok vonatkozó névmásként való értelmezése sem tartható, érvelésünkben azonban elsősorban arra koncentrálnunk, hogy ezek a szekvenciák miért nem lehetnek C fejek, hiszen Dömötör (2014) elemzése alapvetően ezt az olvasatot támogatja (nem pusztán a „kötőszó” terminus használata miatt, hanem azért, mert a kérdéses alakulatok viselkedését az általunk C fejnek tekintett elemekéhez hasonlítja).

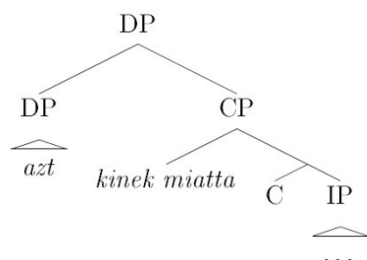
3.1. A változást lehetővé tevő környezet

A morfológiailag komplex, *a*- előtagú vonatkozó névmások kialakulásának olyan környezetek teremtettek lehetőséget, ahol egy a főmondatba tartozó mutató névmást közvetlenül követett egy vonatkozó mellékmondat (l. G. Varga 1992). Mivel a vonatkozó mellékmondatok élén a *wh*-REL vonatkozó névmás állt, az ilyen környezetekben a főmondati mutató névmás és a mellékmondati operátor a felszínen szomszédos pozícióba kerültek. Ezt szemlélteti a (15)-ös példa. Ebben a példában a mutató névmás bizonyosan a főmondat része, hiszen a főmondatból kap esetet (szemben a mellékmondatban levő vonatkozó névmással, mely a vonatkozó mellékmondatból kap esetet.)

- (15) Nag boldonság embernek zeretnye **azt**, [**kinek** miatta ...]
(Bod-kódex 2v)

(15) sematikus szerkezetét (16)-ban adjuk meg. Az egyszerűség kedvéért a vonatkozó mellékmondatot adjunktumként (azaz szabad határozóként) ábrázoljuk.

(16)

Az újraelemzés olyan esetekben történhetett meg, amelyekben a főmondati mutató névmás morfológiailag jelöletlen volt, azaz egyes számban állt és nominatívuszi esetet viselt (G. Varga 1992, Haader 1995, D. Mátyai 2003). Néhány ilyen példát (17)-ben láthatunk.

- (17) a. Ez **a3** [**ky** crıfufı kereftfan tarfılkodtatt] Ez **a3** [**ky** crıfufıual coporfıba el reytetıyk]
(Jókai-kódex 133)
b. o **a3** [**ki** ın vtannam ıquēdı]
(Müncheni kódex 85va)

3.2. Az újraelemzés lépése

Az újraelemzés során a beszélők a (17) féle mondatokhoz olyan új szerkezetet rendeltek, melyben a mutató névmás már nem a főmondat, hanem a vonatkozó mellékmondat része (l. még G. Varga 1992).

- (18) a. ... mutató névmás [_{vonatk.m.mondat} *wh*-REL ...] eredeti szerkezet
b. ... [_{vonatk.m.mondat} mutató névmás *wh*-REL ...] újraelemzett szerkezet

Az újraelemzést két morfológiai illetve szintaktikai jelenség jelzi egyértelműen. Egyrészt miután a mutató névmás bekerül a vonatkozó mellékmondatba, már nem kapja meg azt az esetet, amelyet a főmondat predikátuma osztana egy főmondati névmásnak. Az alábbi példákban egy főmondati mutató névmáson tárgyesetet várnánk (*vegyed azt, mi tied* illetve *megégeté azokat, kik ...*). A tárgyeset hiánya azt mutatja, hogy itt a mutató névmások már a vonatkozó mellékmondaton belül foglalnak helyet.

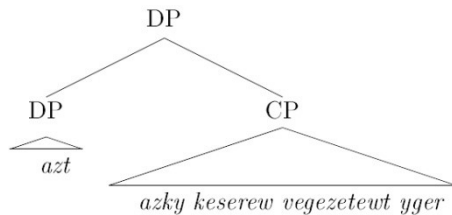
- (19) a. *veged* [**az mi** *thyed*]
(Régi magyar glosszárium)
b. *es laang meg egethe* [**az kyk** *benesek valanak*]
(Kulcsár-kódex 131r)

Másrészt a mutató névmás bekerülése a vonatkozó mellékmondatba lehetőséget ad arra, hogy a felszínen két *az* kerüljön egymás mellé. Ez olyankor történik, amikor egy főmondati *az* mutató névmást

közvetlenül követ egy dem-wh-REL egységgel bevezetett vonatkozó mellékmondat.⁴ (20)-ban jól látható, hogy az első, főmondati *az* a *szere*t mátrix igétől kap esetet, míg a második *az* már a vonatkozó mellékmondat része.

(20) myre zereffem en **azt** [azky keferew vegezetewt yger]
(Példák Könyve 74-75)

(21)

Milyen pozícióban helyezkedik el a mutató névmás a vonatkozó mellékmondatban az újraelemzés után? Az ómagyar mutató névmások csak pronominalis helyzetben veszik fel a főnévi szám- és esetragokat (azaz amikor főnévi pozícióban állnak, nem pedig egy főnevet módosítanak), l. (22), adnominális (azaz főnevet módosító) helyzetben morfológiailag jelöletlenek maradnak (23).

(22) **azokot** agyad zegeneknek
(Jókai-kódex 98)

(23) **az** bewnekrewl kyket tewtem
(Jókai-kódex 25)

A vonatkozó mellékmondat élén helyet foglaló mutató névmások szisztematikusan morfológiailag jelöletlenek, akkor is, ha a wh-REL vonatkozó névmáson látható szám- vagy esetjelölés van.

(24) a. es laang meg egethe [az **kÿk** benesek valanak]
(Kulcsár-kódex 131r)
b. Megh talaltam [az **kÿth** zereth az en lelkem]
(Könyvecse 8v)

Ez azt jelenti, hogy a vonatkozó mellékmondatba átelemezett mutató névmás adnominális helyzetben áll, azaz egy összetevőt (konstituent) alkot az öt követő (wh-REL) vonatkozó névmással. Másképpen fogalmazva az *az* és az eredeti (wh-REL) vonatkozó névmás egyetlen morfoszintaktikailag komplex operátort alkotnak.

(25) es laang meg egethe [az **kÿk** benesek valanak]
(Kulcsár-kódex 131r)

Mint G. Varga (1992) rámutat, az ómagyarban a távolra mutató mutató névmás leggyakrabban *az* alakú, de ritkán megfigyelhető *a* alakú változata is (26), s a morfológiailag komplex vonatkozó névmásokban is tetten érhetjük mindkét változatot (27).

(26) mert **a** gÿonÿk ygazan kÿ o bÿnet mÿndenestwl meg wallÿa
(Érsekújvári kódex 267 ra)

(27) a. vÿgaggÿatok [az **mel** napon en eritem zenuettek]
(Könyvecse 13r)
b. az [a **ki** eÿèl iÿtuala o hozia]
(Müncheni kódex 93ra)

Sőt, ritkán a közelre mutató mutató névmást is megtaláljuk a vonatkozó mellékmondatba átelemezve (l. G. Varga 1992, Haader 1995).

⁴ Ezt a jelenséget Van Gelderen terminológiájával a főmondati mutató névmás „megújulásának” (renewal) nevezhetjük.

- (28) a. hal'jad meg az 'v za'abol ezt [ek'ith te acarz en to'em kerden'od]
(Nagyszombati k'odex 113)
b. **Emm'yt** tee thez meg sem te dolgod
('Ersek'ujv'ari k'odex 229va)

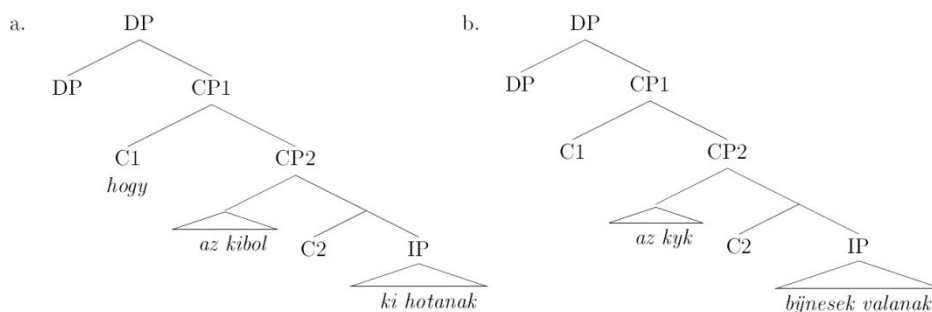
T'obb nyelvben is megfigyelhetj'uk, hogy dem-REL elemm'e csak a t'avolra mutato mutato nevm'as grammatikalizal'odott, s a kozelre mutato nevm'ason nem ment vegbe ez a folyamat (l. p'eld'aul az angolt vagy az o'eszaki nyelvet). Rooryck (2003) a holland dialektusok hat'arozott nevel'oir'ol es mutato nevm'asair'ol sz'olo tanulm'anyaban amellet' ervel, hogy a mutato nevm'asokban a kozeli/t'avoli kontrasztot nem egy [hely: kozeli/t'avoli] binaris jeggyel, hanem egy un'aris [hely: kozeli] jeggyel lehet le'irni. A kozelre mutato mutato nevm'asoknak van egy [hely: kozeli] deiktikus jegye, a t'avolra mutato mutato nevm'asok viszont deiktikus jegy szempontjab'ol alulspecifikaltak [hely:]. A t'avolra mutato deiktikus jegy alulspecifikalts'aga t'amasztja ala az a tény is, hogy az *az* értelmezése 'b'ar'ami, ami nem *ez*', az *ott* értelmezése 'b'ar'hol, ami nem *itt*', forditva viszont nem igaz, hogy az *ez* értelmezése 'b'ar'ami, ami nem *az*', vagy az *itt* értelmezése 'b'ar'hol, ami nem *ott*' lenne. Rooryck szerint a t'avolra mutato mutato nevm'asoknak ez az alulspecifikalts'aga teszi o'ket alkalmass'a arra, hogy vonatkoz'o nevm'asokk'a valjanak.

Visszat'erve az o'magyar adatokra, itt is azt figyelhetj'uk meg, hogy az *az* grammatikalizal'odott vonatkoz'o elemkent, az *ez* nem. A (28) t'ipusu' adatok velem'enyu'nk szerint analogias hat'asra j'ohettek le'tre.⁵

A komplex dem-wh-REL alak'u oper'atorot megelőzheti az általános *hogy* mondatbevezet'o (29).⁶ Mivel a *hogy* a szerkezetben a C1 fejb'en foglal helyet, (29) alapjan arra következtethet'u'nk, hogy a komplex dem-wh-REL alak'u oper'ator a CP2 specifik'al'ojaban helyezkedik el. Ezt szemlelteti a (30a) abra. (25) szerkezetet (30b)-ben adtuk meg; a két mondat szerkezete kozott csak a C1 fej kitöltöttségében van különbség.

- (29) tug·a Aft kegelmed·hog· csak eg· eftendon is Beczben egi nehani Caput peczetelnek be [**hog [az kibol]** ki hotanak]
(Jobb'agylevelek, 558)

(30)

Mi'ert történt meg a mutato nevm'as fentebb bemutatott átelemzése a vonatkoz'o mellékmondatba, es mi'ert olyan ritkák a *hogy+az+wh-REL* t'ipusu' adatok (l. a 6-os lábjegyzetet)? Az o'magyar korban erősöd'o tendencia, hogy a beszél'ok morfológiailag, illetve szintaktikailag expliciten kív'anják kódolni, ha egy mondat alárendelt mondat (Bacsikai-Atkari 2014, Bacsikai-Atkari-Dékány 2014). Mint láttuk, a korai o'magyarban a kérd'o- és vonatkoz'o nevm'asok alakilag egybeestek. Mivel kérd'o nevm'asok mind főmondatokban, mind mellékmondatokban előfordulnak, a vonatkoz'o mellékmondat élén áll'o, kérd'o nevm'asokkal azonos alak'u wh-REL oper'atorok nem jelezték morfoszintaktikailag expliciten, hogy az o'ket tartalmaz'o mondat be'agyazott mondat.

⁵ Emellet' természetesen az is lehetséges, hogy a (28) t'ipusu' adatok megjelenését nyelvjárási különbségek is befolyásolják, l. Haader (1993).

⁶ Dömötör (2014) megállapítja, hogy ez egy hapaxgyanus adat. Bár nek'unk sincs tudomásunk másik *hogy+az+wh-REL* adatr'ol, úgy gondoljuk, hogy ez a mondat mégis fontos információval szolgál a szerkezet'ről. Alább magyarázatot fogunk adni arra, hogy az ilyenféle adatok mi'ert nem gyakoribbak a nyelvemlékekben.

Javaslatunk szerint a *hogy* megjelenése a vonatkozó mellékmondatban arra vezethető vissza, hogy a beszélők a tagmondat beágyazott jellegét explicit módon és egy különálló elemen akarták kódolni.⁷ Ennek oka feltehetően egy, a hasonlító szerkezetekből kiinduló analógiás hatás. A hasonlító mellékmondatok eredeti kötőszava a *hogy* volt, amelyet a *mint* eredetileg operátorként követett, és éppen az ómagyar kor végére tehető az a változás, amelynek során a *mint* hasonlító C fejjé értelmeződött át, a *hogy* pedig ennek következtében egy idő után pusztán a (finit) beágyazottságot jelölte, később pedig eltűnt a szerkezetből (l. Bacskai-Atkari 2014 elemzését). Mivel a hasonlító mellékmondatok a vonatkozó mellékmondatok egy altípusát képezik, a beszélők számára a *hogy mint* szekvencia úgy értelmeződhetett, hogy a beágyazottságot és a vonatkozó jegyet (itt: speciálisan hasonlító) két külön CP kódolja, amelyek közül a felső (CP1) feje és az alsó (CP2) specifikálja fonológiai is látható. Ennek analógiájára a nem hasonlító vonatkozó mellékmondatokban is megjelenhetett a *hogy*, amely tehát a beágyazottságot jelöli, míg a vonatkozó státust maga a vonatkozó névmás (tehát egy alsóbb CP) kódolja. Az analógiás hatás mellett szól az is, hogy a *hogy* + vonatkozó névmás szekvencia nem túl gyakori (l. Dömötör 2014), megjelenése a *hogy mint* szekvencia átértelmeződésére tehető, és nagyjából akkor tűnik el a legtöbb nyelvváltozatból, amikor a hasonlító szerkezetekből a *hogy mint* szekvencia is.

Fontos kiemelni, hogy az analógia a *hogy mint* szekvencia esetében áll fenn, vagyis a *hogy* C fejet ezekben az esetekben egy olyan elem követi, amely morfofonológiai a wh-REL elemeknek feleltethető meg, nem pedig dem-wh-REL elemeknek (vagyis *hogy amint* szekvenciákkal nem kell számolnunk a hasonlító szerkezetekben). A fókusz kifejezést tartalmazó hasonlító szerkezeteket leszámítva azonban a vonatkozó szerkezetekben éppen azt látjuk, hogy az *az* mellékmondatba történő átelemezésével morfológiai komplex, dem-wh-REL alakú vonatkozó operátorok jöttek létre. Ezek morfofonológiai formája tehát egyrészt nem felel meg az analógiás sémának, másrészt önmagában is explicit, fonológiai látható módon kódolja a beágyazottságot, hiszen dem-wh-REL alakulatok nem fordulnak elő főmondatokban, míg wh-REL alakok igen. Ez természetesen nem azt jelenti, hogy egy wh-REL elem egy adott környezetben főmondati kérdő névmásként és vonatkozó névmásként is érthető volna; a különbségtétel pusztán arra vonatkozik, hogy egy adott jegy fonológiai látható módon kódolt-e. Mivel ez az *a-* előtagú névmások esetében igaz, az egyébként sem kötelező *hogy* kitétele további redundanciát okoz.

Javaslatunk az, hogy a két stratégia együttes alkalmazása, azaz a *hogy*+dem-wh-REL kombinációval bevezetett vonatkozó mellékmondat azért nem volt jellemző, mert egyrészt a *hogy* jelenléte a vonatkozó mellékmondatokban eleve nem gyakori (l. a 2.3-as részben mondottakat), másrészt a két stratégia együttes alkalmazása redundáns, s ezért gazdaságossági okokból nem volt preferált. A két stratégia közül idővel a morfológiai komplex operátor (azaz a dem-wh-REL névmás) alkalmazása vált széles körben elterjedté; ez a mai standard magyarban már teljesen kiszorította a *hogy*+wh-REL stratégiát (mely az ómagyarban is csak az adatok kis hányadát jellemezte, l. Dömötör 2014).

3.3. Az *az* klitizálódása a wh-REL elemre

A vonatkozó mellékmondatba átelemezett mutató névmást hamarosan egy további változás is érintette: elkezdett ráklitizálódni az őt követő wh-REL elemre.

A fentebb bemutatott példák többségében az *a/az* és a wh-REL vonatkozó névmás külön szavakként íródik, és nincs jele morfofonológiai változásnak a mutató névmáson.⁸ Megfigyelhetjük azonban az *az* és a wh-REL egybeírását is (31), valamint az *az* mássalhangzójának hasonulását különírás mellett (32). (32)-ben már bizonyosan megindult a mutató névmás klitizálódása a wh-REL névmásra, (31)-ben azonban ebben még nem lehetünk biztosak (a pusztán külön- vagy egybeírás nem tartjuk grammatikai szempontból megbízható fogódzónak).

⁷ A *hogy* beillesztése azért teszi explicitté a beágyazást, mert mondatbevezető csak az alárendelt mondatokban jelenik meg az ómagyarban (és a mai magyarban), főmondatokban nem. Ebben az időben a vonatkozó szerkezetektől függetlenül megfigyelhető a *hogy* szerkezetfüggetlen terjedése, l. Dömötör (2014), Bacskai-Atkari (2014).

⁸ Megjegyezzük azonban, hogy a (27b) féle adatok egy logikailag lehetséges elemzése az *az ki* → *ki* változás, azaz a mássalhangzó elvesztése a mutató névmásról. Amennyiben egy ilyen változás tarthatónak bizonyul, úgy ezek az adatok már morfofonológiai változást mutathatnak.

- (31) meg **azkÿ** egyebnek batorsagh wolt
(Érsekújvári kódex 158vb)
- (32) [**ah hol** en vagyok], ty oda nê yehettek?
(Jordánszky-kódex 650)

Az egybeírt mutató névmás és wh-REL esetében is többféle variáns mutatkozik. G. Varga (1992) szerint (33a) forrása lehet *az+mit* egybeírás és hasonulás mellett, vagy *a+mit* egybeírás és a wh-REL első mássalhangzójának geminálódása mellett.⁹ (33b) szintén levezethető *az+hol*-ból egybeírás és a mutató névmás mássalhangzójának elvesztése után, illetve *a+hol*-ból szimpla egybeírással. A hasonulás illetve a *z* elhagyása a mutató névmás klitizálódását jelzik a wh-REL elemre.

- (33) a. Es [**ammÿth** fogada] be tellÿesÿtte
(Könyvecse 10r)
- b. hanem ÿar [**ahol** zeretÿ]
(Könyvecse 17v)

A wh-REL, a nem klitizálódott dem-wh-REL és a klitizálódott dem-wh-REL változatok meglehetősen hosszú ideig variációkként éltek egymás mellett. Például a Könyvecsében megtalálható a szimpla wh-REL operátor (34), a morfológiailag komplex operátor a klitizálódás jele nélkül (35), továbbá a mutató névmás klitizálódását mutató (33a) és (33b) is. (Az ingadozásról a középmagyarban l. még Haader (2003)-at.)

- (34) tÿ [**kÿk** en ertem mÿndeneketh el hattatok]
(Könyvecse 3r)
- (35) Megh talaltam [**az kÿth** zereth az en lelkem]
(Könyvecse 8v)

Batta (1908, 106) szerint még a 20. század elején is „az *aki* és *ki*-féle alakokat az irodalmi nyelv és a köznyelv felváltva használja”. A mai standard magyarban azonban csak a (33b) féle változat maradt meg. Ez azt jelenti, hogy a mai magyarban a távolra mutató mutató névmás és a vonatkozó névmások előtagja egymástól alakilag elvált: míg a mutató névmás mindig tartalmazza a *z* mássalhangzót és önálló hangsúlyt visel, addig a vonatkozó névmás előtagja kötelezően *a*-ra redukálódott és nem viselhet az őt követő wh-REL elemtől független, önálló hangsúlyt.

Javaslatunk szerint a mutató névmáson végbement klitizálódás és fonológiai redukció valójában egy szintaktikai változás kísérőjelensége. A vonatkozó mellékmondatba beelemzett *az* eleinte frázis értékű módosítóként funkcionált a wh-REL névmás mellett, majd később (mutató jegyét elvesztve) valószínűsíthetően egy funkcionális fejjé elemződött át. Ezt a szintaktikai változást a Van Gelderen (2004, 2009) által fejpreferencia elvnek nevezett gazdaságossági elv válthatta ki (Head Preference Principle: a fejpozíció preferáltabb a frázisméretű kiterjesztésnél).

⁹ Mint Haader (1997: 120) rámutat, az *azmi* klitizálódási folyamatára in vivo példa található a Guary-kódexben, amely az egyetlen nem másolati kódex: a szerző menet közben javítja az *azmi*-t *ammi*-ra.

4. Vonatkozó szerkezetek a 20. századi magyar nyelvváltozatokban

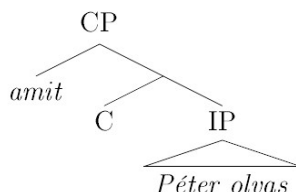
4.1. Vonatkozó mellékmondatok a mai standard magyarban

A mai standard magyar nyelvben a vonatkozó névmások morfológiailag komplexek (azaz *a*-előtagúak).¹⁰ Az egyszerű vonatkozó mellékmondatokban nem jelenhet meg mondatbevezető.

(36) az a könyv, [(***hogy**) **amit** Péter olvas]

Javaslatunk az, hogy az ilyen mondatokban gazdaságossági elvek miatt a CP1 réteg nem generálódik. (36) szerkezetét (37) szemlélteti.

(37)

A CP1 réteg generálása és benne a C fej kitöltése mondatbevezetővel azt a célt szolgálná, hogy jelezze a beágyazást. A kérdéses alárendelt mondatoknál azért lehetséges csak egy CP, mert a dem-wh-REL elem a mondat élén egyértelműen jelöli, hogy beágyazott mondatról van szó (dem-wh-REL elemek főmondatokban nem jelenhetnek meg). A (37) féle mondatokban a C2 fej elvileg kitölthető lenne mondatbevezetővel. A mai standard magyarban ez azért nem lehetséges, mert ebben a nyelvváltozatban érvényben van egy gazdaságossági megszorítás a CP kettős kitöltöttsége ellen (azaz nem preferált a CP-nek egyszerre a specifikálóját és fejt is kitölteni, ez az ún. 'doubly filled COMP filter'). Mint alább látni fogjuk, ez a megszorítás nem minden magyar nyelvváltozatban él.

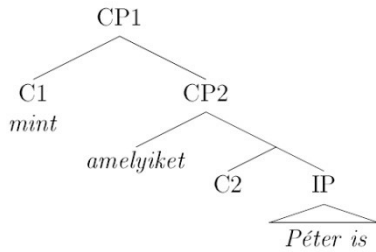
A (36) féle szerkezetektől eltérnek azok a mellékmondatok, amelyek hasonlítást is kifejeznek. Fokos hasonlítás esetében a vonatkozó névmás egyben hasonlító operátor is (pl. *amilyen*, *amennyi*), azonban a magyarban léteznek olyan szerkezetek is, ahol a hasonlítás nem valamilyen tulajdonság vagy mennyiség fokára, mértékére irányul, hanem két entitás hasonlósága, azonossága fejeződik ki. Ezt illusztrálja a (38) példa:

(38) Mari (ugyan)azt a könyvet olvassa, [(**mint**) **amelyiket** Péter is].

Ebben az esetben a vonatkozó névmás (*amelyik*) nem kódolja a hasonlító jegyet, így ennek fonológiai is látható megjelenítését csak a *mint* végezheti el, hiszen két (nem koordinált) vonatkozó névmás nem lehet egy tagmondaton belül. Mivel nem fokos hasonlításról van szó, a hasonlítás explicit kódolása nem kötelező, ezért a *mint* opcionális. A (38) abban is eltér az olyan sima vonatkozó szerkezetektől, mint a (36), hogy a főmondatbeli demonstratív elem megjelenhet az azonosítást kifejező *ugyan*-előtag is. A (38) szerkezetét a (39) mutatja:

¹⁰ A mai magyarban egy kivétellel minden vonatkozó névmásra igaz, hogy kötelezően *a*-előtagú, az *a*-előtag nélküli formák legfeljebb csak szándékos archaizmusként fordulhatnak elő. Az egyetlen kivétel a *mely*: ez lényegében szabadon váltakozhat *amely* párjával. Fontos ugyanakkor kiemelni, hogy a *mely* kérdő névmásként meglehetősen archaikus és ritka, éppen ezért a *mely* kivételessége nem abban áll, hogy a kérdő és a vonatkozó névmás – a paradigma többi tagjával szemben – alakilag egybeesne, hanem abban, hogy a kérdő névmási tag lényegében hiányzik, és a vonatkozó névmásnak két változata van. Ugyanez nem igaz például az alakilag közel álló *melyik* és *amelyik* esetében: a *melyik* teljesen bevett kérdő névmás, vonatkozó névmási használata szabályszerűen nincs, és ezért vonatkozó névmásnak csak az *amelyik* tekinthető. A *mely* kivételességének szinkron és történeti okait e tanulmány keretein belül nem áll módunkban vizsgálni.

(39)

Ebben az esetben azért generálódik a CP1 réteg, mert i) hasonlító operátor hiányában a mondat hasonlító jegyét ez a réteg tudja valamilyen kiejtett összetevőn megjeleníteni, ii) a mai magyarban csak a *mint* rendelkezik hasonlító jeggyel a mondatbevezetők közül, és iii) ennek a mondatbevezetőnek a szerkezeti helye a C1 fej, nem pedig a C2. A CP1 réteg tehát nem az alárendelés morfológiai/szintaktikai kódolása okán szükséges (erre elegendő a dem-wh-REL operátor), hanem plusz szintaktikai információ, a hasonlító jegy megjelenítése miatt. A mi szempontunkból ez csak azért lényeges, mert világosan mutatja, hogy a mai magyarban is lehetséges két CP együttes kitöltöttsége, mégpedig úgy, hogy a látható mondatbevezető a C1-ben, a vonatkozó operátor pedig a CP2 specifikálójában van; a szerkezet váza tehát megegyezik azzal, amit az ómagyarban láttunk, azonban disztribúciója más.

4.2. Dialektális változatok a 20. század elején

Tanulmányunk végén érdemes kitérni arra a tényre, hogy Galambos (1907) és Batta (1908) megfigyelései alapján a 20. század elején némi dialektális variáció mutatkozik a vonatkozó mellékmondatok bal perifériáján, s e dialektális variánsok némelyike párhuzamba állítható bizonyos ómagyar mintázatokkal. Mint Batta (1908, 48) rámutat, a 20. század elején a gyergyói dialektusban fellelhető az ómagyarban is látott *hogy+wh-REL* mintázat (40).

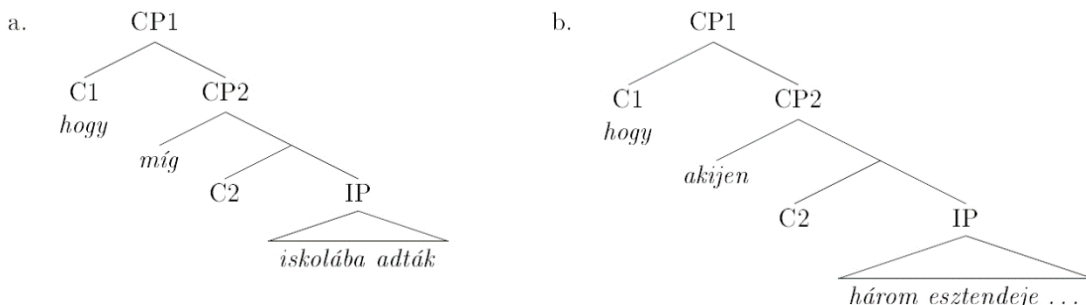
(40) A fiúkat ők annyira nevelték, [**hogy míg** iskolába adták.]
(Gyergyó, Batta 1908, 48)

Emellett azonban adatolja az ómagyarban (tudomásunk szerint) egy adattal képviselt *hogy+dem-wh-REL* mintát is (41). A (40), (41) típusú mondatok Batta (1908, 48) szerint ebben a korban „ritkán fordul(nak) elő, a népnyelv alig ismeri” őket.

(41) s annak vóna egy âma-fája, [**hogy akijén** három esztendeje âma nincsen.]
(Gyergyószentmiklós, Batta 1908, 48)

(40)-ben és (41)-ben a CP1 réteg generálását és a *hogy*-nak a C1 fejbe való beillesztését figyelhetjük meg.

(42)

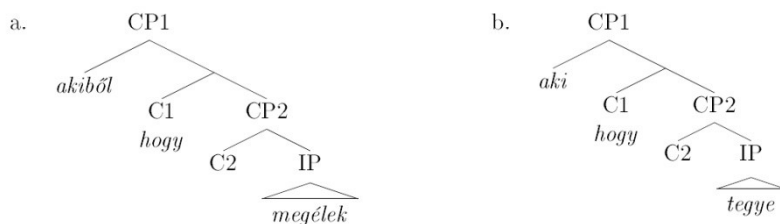
(40)-ben a vonatkozó névmás wh-REL alakú, így feltehetőleg akárcsak az ómagyarban, a *hogy* itt is az alárendelés explicitebb kódolása miatt jelenik meg a szerkezetben. (41)-ben a névmás morfológiailag komplex, dem-wh-REL alakú, így egyértelműen jelzi a beágyazást, ezzel együtt megjelenik előtte a *hogy*. Itt tehát az alárendelés egy kevésbé gazdaságos, 'dupla kódolásával' van dolgunk.

A *hogy* és a dem-wh-REL operátor együttes megjelenése Veszprém megyéből is adatolt, azonban fordított sorrendben, azaz az operátor áll a mondatbevezető előtt. (Batta 1908, 48 szerint ez a mintázat „valamivel többször fordul elő”, mint a (40), (41) típusú mondatok.)

- (43) a. Adott az Isten nekem annyit, [**akiből hogy** megélek.]
(Veszprém megye, Galambos 1907, 18 és Batta 1908, 48)
b. látom nincs, [**aki hogy** tegye]
(Veszprém megye, Galambos 1907, 18 és Batta 1908, 48)

Javaslatunk szerint ebben a mintázatban is két CP réteg található a vonatkozó mellékmondatokban, a vonatkozó operátor azonban nem az CP2, hanem a CP1 specifikálójában van. A dem-wh-REL operátor és a *hogy* együttes megjelenése itt nem az alárendelés fentebb látott kevésbé gazdaságos, 'dupla kódolása' miatt történik. Ebben a dialektusban egyszerűen nem él a mai standard magyarban megfigyelhető, a CP kettős kitöltése ellen irányuló megszorítás (doubly filled COMP), így ugyan azon CP specifikálója és feje egyszerre ki lehet töltve.

(44)

Ez a konfiguráció nem egyedülálló a nyelvek között: mint az 1. részben rámutattunk, hasonló mintázat figyelhető meg például a középangolban is, és bár a mai angolban a standard nyelvváltozatban már nem lehetséges, bizonyos dialektális változatokban továbbél:

- (45) % She doesn't know [**where that** she runs], but she runs.
ő.f aux.neg tud hova hogy ő.f fut.3sg de ő.f fut.3sg
'Nem tudja, hogy hova fut, de fut.' (Van Gelderen 2013, 152)

5. Összegzés

Az elmondottakat figyelembe véve megállapíthatjuk, hogy a relatív ciklus jelensége a magyar nyelv történetében is kimutatható. A relatív ciklusra általában jellemző lépések Van Gelderen (2004, 2009) alapján a következők: az 1. lépésben az eredeti mutató névmások vagy kérdő névmások vonatkozó névmási használatával bővülnek ki; a 2. lépésben a vonatkozó névmások (dem-REL vagy wh-REL) C fejkévé értelmeződnek át; a 3. lépésben pedig az eredeti vonatkozó névmási pozícióban új vonatkozó névmások jelenhetnek meg (ez egyben egy új ciklus kezdete is).

Az angol vonatkozó mellékmondatok történetében egy teljes és egy részleges ciklus mutatható ki. (I) Az óangolban a *that* újraelemzése mutató névmásból vonatkozó névmássá, majd C fejkévé az 1. és 2. lépést valósította meg, ezzel lehetővé téve egyben a 3. lépés végbemenetelét is. (II) A középagolban a kérdő (*wh*) névmások vonatkozó névmási használatának megjelenése az 1. lépés megtörténtét jelenti. Mivel az (I)-es ciklus megelőzi a (II)-est, az (I) kimenetele biztosítja a megfelelő környezetet a (II) elindulásához. A folyamatok végkimenetele tehát összességében az, hogy a standard angolban a vonatkozó mellékmondatokat vagy egy wh-REL típusú névmás, vagy a dem-C fejkévé grammatikalizálódott *that* vezeti be, a nemstandard változatokban pedig a wh-REL és a dem-C elemek együttes megjelenése is lehetséges.

A magyarban ezzel szemben két részleges ciklus figyelhető meg. (II) A *wh* névmások vonatkozó névmássá való újraértelmezésével a relatív ciklus 1. lépése végbement, a 2. azonban nem; ennek következtében a 3. lépés csak defektíven mehet végbe. (I) Az *az* mutató névmás vonatkozó névmássá való újraértelmezése csak a már meglévő operátorral való fúzió útján lehetséges, és ez az újraelemzés ismételtelen csak a relatív ciklus 1. lépését viszi végbe. A magyarban tehát a (II)-es típusú ciklus megelőzi az (I)-est, és a (II) kimenetele csak részlegesen biztosítja a megfelelő környezetet az (I) elindulásához. A folyamatok végkimenetele tehát összességében az, hogy a mai (standard) magyarban a vonatkozó mellékmondatokat dem-wh-REL típusú komplex névmások vezetnek be.

6. Források

Apor-kódex

Apor-codex. Kiadja Volf György. Nyelvelmléktár 8. Budapest. 1879.

Bod-kódex

Bod-kódex. XVI. század első negyede. A nyelvelmlék hasonmása és betűhű átírata. Bevezetés és jegyzetek: Pusztai István. Régi magyar kódexek 2. Budapest, ELTE BTK Magyar Nyelvtörténeti és Nyelvjárástani Tanszéke, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1987.

Czech-kódex

Czech-kódex. 1513. A nyelvelmlék hasonmása és betűhű átírata. [A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárának K 42 jelzetű kódexéről készült.] Jegyzetekkel közléteszi és a jegyzeteket írta: N. Abaffy Csilla, a bevezetést írta: N. Abaffy Csilla és Csapodi Csaba. Régi Magyar Kódexek 4. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1990.

Érsekújvári kódex

Érsekújvári kódex, 1529–1531. Szerk.: Haader Lea, DVD melléklettel. Régi Magyar Kódexek 32. Budapest, Tinta Könyvkiadó, MTA Nyelvtudományi Intézet Nyelvtörténeti Osztály, MTA–OSZK Res Libraria Hungariae/Fragmenta Codicum Kutatócsoport. 2013.

Halotti beszéd és könyörgés. 1195 k. Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. 47-49. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1980. Újabb olvasat: Abaffy Erzsébet: Korai kis szövegemlékeink újabb olvasata. Magyar Nyelv 86: 124-127. 1990.

Jobbágylevelek

Nyelvtörténeti adatok. Jobbágylevelek a XVI. századból. Az udvarbíró válasza. 1582. Közléteszi Eckhardt Sándor. Magyar Nyelv 54: 556-560. 1958.

Jókai-kódex

Jókai-kódex. 1372 u./1448 k. A nyelvelmlék betűhű olvasata és latin megfelelője. Bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva közléteszi P. Balázs János. Codices Hungarici 8. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1981.

Jordánszky-kódex

A Jordánszky-kódex bibliafordítása. Sajtó alá rendezte és kinyomatta: Toldy Ferenc, az eredetivel összevetette, a Csemez-töredék szövegével kiegészítette és előszóval ellátta: Volf György. Régi magyar nyelvelmlékek 5. Buda. 1888.

Königsbergi töredék és szalagjai

Töredék: Dömötör Adrienne: Régi magyar nyelvelmlékek. Budapest, Akadémiai Kiadó. 2006. 32. alapján.

Szalagok: Benkő Loránd: Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1980. 36-43.

Könyvecse

Könyvecse az szent apostoloknak méltóságokról. 1521. A nyelvelmlék hasonmása és betűhű átírata. Közléteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Pusztai István. Régi Magyar Kódexek 1. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1985.

Kulcsár-kódex

Kulcsár-kódex: 1539. Közléteszi: Haader Lea és Papp Zsuzsanna. Régi Magyar Kódexek 23. Budapest, MTA Nyelvtudományi Intézet. 1999.

Müncheni kódex

A Müncheni Kódex 1466-ból. Kritikai szövegkiadás a latin megfelelővel együtt, szerkesztette: Nyíri Antal. Codices Hungarici 7. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1971.

Nagyszombati kódex

Nagyszombati Kódex 1512–1513. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: T. Szabó Csilla. Régi Magyar Kódexek 24. Budapest, Argumentum, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 2000.

Régi magyar breviáriumi mutató-tábla

Régi magyar breviáriumi mutató-tábla. 15. sz. vége (16. sz. eleje). Közli Jakubovich Emil. Magyar Nyelv 4: 463–465. 1908.

Ómagyar Mária-siralom

„Világ világa, virágnak virága...” Ómagyar Mária-siralom. [A hasonmásban mellékelt vers szövege], bemutatja: Vizkelety András. Budapest, Európa. 1986. (Kézirattár)

Példák könyve

Példák könyve 1510. Hasonmás és kritikai szövegkiadás, jegyzetekkel ellátta, a bevezetést írta és sajtó alá rendezte: Bognár András, Levárdy Ferenc. Codices Hungarici 4. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1960.

Régi magyar glosszárium

Régi magyar glosszárium. Szótárak, szójegyzékek és glosszák egyesített szótára. Szerkesztette Berrár Jolán és Károly Sándor. Budapest, Akadémiai Kiadó. 1984.

Sándor-kódex

Sándor-kódex XVI. század első negyede. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: Pusztai István. Régi Magyar Kódexek 3. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1987.

Székelyudvarhelyi kódex

Székelyudvarhelyi Kódex 1526–1528. A nyelvemlék hasonmása és betűhű átírata. Közzéteszi, a bevezetést és a jegyzeteket írta: N. Abaffy Csilla. Régi Magyar Kódexek 15. Budapest, Magyar Nyelvtudományi Társaság. 1993.

Irodalom

Bacsikai-Atkari, Julia 2014. Cyclical change in Hungarian comparatives. *Diachronica* 31: 465–505.

Bacsikai-Atkari, Julia – Éva Dékány 2014. From non-finite to finite subordination. The history of embedded clauses. In: Katalin É. Kiss (szerk.): *The evolution of functional left peripheries in Hungarian syntax*. Oxford: Oxford University Press. 148–223.

Batta Béla 1908. A melléknévi mondatok népies használata. *Nyelvészeti Füzetek* 51. Budapest: Athaeneum.

Brandner, Ellen – Iris Bräuning 2013. Relative *wo* in Alemannic: only a complementizer? *Linguistische Berichte* 234: 131–169.

D. Mátai Mária 2003. Szófajttörténet. In: Kiss Jenő Pusztai – Ferenc (szerk.): *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris. 393–429.

Dömötör Adrienne 2014. A *hogyki* és társai: egy sajátos kötőszó-fajta az ómagyar korból. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.): *Nyelvelmélet és diakrónia 2*. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem. 42–62.

É. Kiss, Katalin 2002. *The syntax of Hungarian*. Cambridge: Cambridge University Press.

G. Varga Györgyi 1992. A névmások. In: Benkő Loránd (szerk.): *A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 455–569.

Galambos Dezső 1907. Tanulmányok a magyar relativum mondatánról. *Nyelvészeti Füzetek* 43. Budapest: Athaeneum.

Gelderen, Elly van 2004. Grammaticalization as economy. *Linguistik Aktuell/Linguistics Today* 71. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins.

Gelderen, Elly van 2009. Renewal in the left periphery: economy and the complementiser layer. *Transactions of the Philological Society* 107: 131–195.

Gelderen, Elly van 2013. *Clause structure. Key Topics in Syntax*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Haader Lea 1993. „eez myt mondaaz myes twgyok”. Névtani Értesítő 15: 134–137.
- Haader Lea 1995. Az alárendelő mondatok: alanyi, állítmányi, tárgyi és határozói mellékmondatok. In: Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana II/2. A kései ómagyar kor: Mondattan. Szöveggrammatika. Budapest: Akadémiai Kiadó. 506–665.
- Haader, Lea 1997. Mozaikok névmásokról és ómagyar kori használóikról. In: Kiss Gábor – Zaicz Gábor (szerk.): Szavak – nevek – szótárak: Írások Kiss Lajos 75. születésnapjára. Budapest: MTA NYTI. 118–124.
- Haader Lea 2003. Az összetett mondat. In: Kiss Jenő Pusztai – Ferenc (szerk.): Magyar nyelvtörténet. Budapest: Osiris. 677–690.
- Juhász Dezső 1992. A kötőszók. In: Benkő Loránd (szerk.): A magyar nyelv történeti nyelvtana II/1. A kései ómagyar kor. Morfematika. Budapest: Akadémiai Kiadó. 772–814.
- Kenesei István 1992. Az alárendelt mondatok szerkezete. In: Kiefer Ferenc (szerk.): Strukturális magyar nyelvtan 1. Mondattan. Budapest: Akadémiai Kiadó. 529–714.
- Rizzi, Luigi 1997. The fine structure of the left periphery. In: Liliane Haegeman (szerk.): Elements of grammar. Dordrecht: Kluwer. 281–337.
- Rizzi, Luigi 2001. On the position of „Int(errogative)” in the left periphery of the clause. In: Guglielmo Cinque – Giampaolo Salvi (szerk.): Current studies in Italian syntax: essays offered to L. Renzi. New York: Elsevier. 287–296.
- Roberts, Ian – Anna Roussou. 2003. Syntactic change: a minimalist approach to grammaticalization. Cambridge University Press: Cambridge.
- Rooryck, Johan 2003. The morphosyntactic structure of articles and pronouns in Dutch. In: Jan Koster – Henk van Riemsdijk (szerk.): Germania et alia: A linguistic webschrift for Hans den Besten. Groningen: University of Groningen. 1–12.